

TEMP

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

HESTEHANDEL

EFTERLYST

BONDESTAND

LIMFJORDSTANGEN

DRAMATIKER

ØSTGRØNLAND

NYHEDSMEDIER

HEKSE

TILTRÆDELSESFORELÆSNING

SHE'S (NOT JUST) A WITCH!

At skrive hekseforfølgelserne ind i historien igen

Louise Nyholm Kallestrup

Og så bekendte hun, at hun havde en dreng [hjælpedjævel] som hedder Blackskinneben, og det var djævelen, og Jomfru Christenze havde også en dreng, der var djævelen ved navn Jeronimus, og at Jomfru Christenze bar et voksbarn under sin højre arm i fyrretyve uger [...] da de nedsatte det sagde de ”nu sætter vi al Fru Annes lykke og velfærd ned”¹

Ovenstående udsagn er fremkommet under tortur, forude venter bålet. Det er en del af en længere bekendelse afgivet på Nakkebølle Slot, hvor der i årene 1596-1598 blev brændt fire almuekvinder for at have forgjort fru en på slottet, Anne Bille. Hun mistede 15 børn. Hvad stiller man som historiker op med et sådan udsagn? Hvorfor overhovedet beskæftige sig med et emne, som er så langt fra vores egen verden?

FRA FORFØLGELSE TIL HISTORIESKRIVNING

I Danmark ophørte trolddomsforfølgelserne omkring 1700. Allerede da blev trolddom anset for noget, som kun enfoldige bønder stadig troede på. Vi skal ikke langt op i 1700-tallet, før de dømte blev set som stakler og som ofre. Trolddom og magi fyldte meget hos de klassiske kulturhistorikere. I Troels-Lunds *Dagligliv i Norden* fortælles om magiske ritualer og trolddom, især de store berømte sager, men også om dagligdagsmagien. Villads Christensen planlagde et stort samlet værk om de danske hekseforfølgelser, men det blev ved udvalgte regioner; Bering-Liisberg skrev om kongens forgjorte flåde, og J.M. Thieles *Danske Folkesagn* blev i slutningen af det 19. århundrede fulgt op af Evald Tang Kristensens indsamling i *Danske Sagn*.

Det moderne gennembrud for trolddomsforskning fulgte 1970'ernes interesse for *popular culture*. ”Opdagelsen” af almindelige mennesker og udgivelsen af milepæle som Leroy Laduries *Montaliou* og Carlo Ginzburgs *Osten og ormene* og ikke mindst Ginzburg første bog om *I benandanti*. I dansk sammenhæng markerede folkloristen Gustav Henningsen sig internationalt med sin disputats om den spanske inkquisition. Den er fortsat et internationalt hovedværk. Den vigtigste udgivelse i dansk trolddoms-

¹ Dokumenter og akter vedr. diverse retssager, nr. 84, s. 23-24, udgivet af Jacobsen: *Christenze Kruckow*, 37. Dette og de følgende citater er moderniseret af forfatteren.

forskning er stadig Jens Christian V. Johansens socialhistoriske disputats fra 1990. Den hviler på systematiske studier af alle de nørrejske processer og indeholder bilag både over anklager, troldfolk, internt forbundne sager osv.

Disputatsforsvaret var i sandhed en trolddomshistorisk milepæl. Begge oppositioner af hhv. Henningsen og Alex Wittendorf blev efterfølgende publiceret i *Historisk Tidsskrift*. De to artikler udgør for mig en stadig kilde til inspiration – selv havde jeg Johansen og Henningsen i mit ph.d.-bedømmelsesudvalg; Wittendorf var min bivejleder. Nu, i 1992 efter Johansens forsvar, var alt lagt frem til, at kulturhistorikerne kunne gå i gang. Med undtagelse af Hans Henrik Appels behandling af Skasts processer i kontekst af andre forseelser på tinget skete der meget lidt de følgende år.

I det hele taget er trolddom og trolddomsforfølgelserne blevet behandlet lidt stedmoderligt. Både af historikere, som ikke anså det for 'rigtig' historie, hvad end det så er, og af kirkehistorikere, der var mere interesseret i den kirkelige, religiøse del af historien. Trolddom var en *crimen mixti fori* – dvs. at den kunne forfølges både af religiøse/kirkelige domstole og ved sekulær ret. Måske derfor er den landet mellem to stole. Det ses i hvert fald mange andre steder, fx i Italien, hvor trolddomsprocesser blev ført for inkquisitionen. Dér overlod læghistorikere længe emnet til kirkehistorikerne, som til gengæld foretrak at beskæftige sig med kirkens sejrfortællinger.

I dansk historieskrivning oplever jeg fortsat, at trolddomsforfølgelserne af mange anses for en eksotisk niche af historien. Et kuriøst add-on til den 'rigtige' – lodige – historie. I den bredere offentlighed ses forfølgelserne som en 'kollektiv massepsykose' eller en jagt på kvinder; gerne iblandet kampråb mod patriarkatet. Min egen kombination af køn og emne inviterer også til tilnavne i stil med institutheksen eller heksemutter.

Men trolddom *er* en god indgang til at forstå, hvor tæt sammenvævet det verdslige og det religiøse var i 1500- og 1600-tallet. Både den verdslige øvrighed, kirken og menigmand var interesseret i at udrydde trolddom – i hvert fald den skadelige. Kirken, fordi det rummede en pagt med Satan selv; kongen, fordi det lå i hans gudfrygtige forpligtelse; og menigmand, fordi troldfolk var en trussel mod stort set alle dele af eksistensgrundlaget.

I det følgende vil jeg argumentere for, at studiet af hekseforfølgelser er mere end studiet af en kortvarig 'kollektiv massepsykose', og at vi bør skrive hekseforfølgelserne ind i historien igen. Jeg vil slutte med at give bud på, hvilken retning vi bør bevæge os i.

I mit eget forsøg på at forstå hekseforfølgelser har jeg de senere år været inspireret først af følelseshistorien og senere af the New History of Experience. Her kniber det med en præcis dansk oversættelse. Erfarings- og oplevelseshistorie kommer dog tæt på. Vores møder med verden – fænomener, personer, institutioner osv. – ses her som formet af vores tidligere oplevelser og erfaringer. Opleve og erfare er noget vi mennesker *gør*, det er ikke noget, vi får. Vi gør det både i en social og en kulturel kontekst. Det er det, der binder subjektet sammen med det omkringliggende, aktørerne sammen med strukturerne, om man vil.

Jeg har især brugt experience-grebet til at forstå, hvordan trolddom udvikler

sig – jeg kalder det ”konstrueres” – som forbrydelse i en dansk kontekst. Dette kræver en dybdegående forståelse for mere end blot trolddomsprocesser og trolddomslovgivning.

Mit første eksempel handler om den kulturelle kontekst. Historikere har gennem årene fremhævet, at der ikke findes mange skrifter om trolddom i dansk sammenhæng, men ved at forstå trolddom i kontekst af den kristne forståelse af tid, ikke mindst den nært forestående dommedag, bliver det tydeligt, at trolddom indgår som skræmmebillede og i samtidens forsøg på at reformere lægfolk. Mit andet eksempel zoomer ind på et par sager fra Fyn. Efter trolddom mod kongens flåde i 1589/90 og de intense forfølgelser af troldfolk i Øresundsregionen, som fulgte, var der lagt i støbeskeen til regulær heksejagt i Danmark. Mit andet eksempel omhandler sagerne, der ’aldrig blev’, og hvorledes de fortæller os meget, ikke blot om trolddommens status som forbrydelse ved århundredeskiftet, men også om politiske magtstrukturer og relationer adelen imellem og til kongen.

TROLDDOMSFØRØLGELSER OG DEN KRISTNE FORSTÅELSE AF TID

Så lad os tage 1500-tallets briller på. Reformationsårhundredet var kendetegnet ved en stærk tro på, at dommedag var nært forestående. I den lutherske propaganda blev Luther selv anset som bekræftelse på, at Kristus snart ville stige ned fra himmelen og dømme alle levende og døde. Forinden ville en profet, Luther, have afsløret antikrist, paven i Rom. Antikrist var den største troldmand af alle, og Luther og hans tilhængere tøvede ikke med at kalde katolicismen for trolddom.

Den kristne forestilling var, at dommedag ville indtræffe, når Guds tålmodighed med menneskets synd var brugt op. Derfor advarede reformatorerne gang på gang mod synd og formanede til pønitense, dvs. bod. Når man først kigger sig omkring i den opbyggelige litteratur, så er referencerne til den snarlige dommedag nærmest overalt. Tegnene på dommedag blev hyppigere, og menneskenes synd var årsagen.

I 1561 udgav hofprædikant, Ivar Bertelsen, et skrift dedikeret til nødvendigheden af at gøre pønitense. Titlen *Formaning til en kristelig og alvorlig pønitense. Såre nyttig udi denne farlige tid og sidste dage* afslører, at det hastede. Bertelsen pakkede ikke budskabet ind. Alle måtte, skrev han, efterhånden have oplevet tegnene fra Herren på, at dette var de sidste tider. Kometer på himlen, torden så voldsom, at kirkevinduer knustes, og på himlen over Gotland havde kors vist sig sammen med ordene ”gør pønitense!”. Snart ville Gud miste tålmodigheden med de syndige mennesker, og Kristus ville stige ned fra himmelen og dømme alle levende og døde. Som sine samtidige var Bertelsen klar over, at det var menneskets synd, der fik dommedag til at rykke nærmere, og han advarede i utvetydige vendinger mod især hovmod og druk. Den slags havde gjort Danmark til et Sodoma. Så lad os kigge nærmere på druk, som også dengang var en slags nationalsport.

At druk var en alvorlig synd, blev adresseret i mange af de korte opbyggelige skrifter, som cirkulerede i 1500-tallets anden halvdel. Præst og senere biskop i Lund Niels Palladius fremhævede, at den udbredte druk i alle samfundets lag var et tegn på

Kristi genkomst. Det eneste, folk tænkte på i de sidste tider, var at drikke og mæske sig. Så når hofhistoriograf Anders Vedel Sørensen bemærkede, at Frederik 2. nok ville have levet længere, havde han holdt igen med de våde varer, så advarede han indirekte mod Kristi genkomst.²

Bertelsen fremstiller druk som alle synders fader. Druk korrumpere både hjerte og sind, og det førte til andre alvorlige synder – og forbrydelser – som hor, lejer-mål og mord. En enig Niels Palladius skrev, at af alle djævlæ var drukkenskab-djævelen den farligste.³ Fordrukne mennesker var sig ikke bevidste om deres handlinger. Og ingen beruset mand kunne gøre pønitense. Sand pønitense indebar, at man frivilligt åbnede sit sind og sjæl for Kristus; en umulig handling, hvis man var drukken. En fuld mands bønner var forbandelser, og døde han beruset, som det ofte skete, ville han ryge direkte i helvedes afgrund.

Det var hovedsagelig mænds druk, som advarslerne var rettet imod. Advarslerne gjaldt naturligvis også kvinder. Mænds druk havde mere vidtrækkende konsekvenser. Det var ikke alene mandens sjæl, som ville ende i evig pinsel. Han ville ødelægge hele sin familie. En fordrukken mand, som sad på kroen i stedet for at gå hjem, ville få øgenavne, miste sin hustrus respekt, hun ville bagtale ham, og de ville komme op at slås. Ægtefolk, der sloges, kunne ikke tugte deres børn, så synden ville på den måde gå i arv. Advarslerne fandtes også hos sjællandsbispens Peder Palladius, bror til Niels Palladius. Han formanede ægtemanden om at gå direkte hjem i stedet for på kro, for den slags ville forhindre ham i behandle hustruen med den mildhed, hun fortjente.⁴

Præst og oversætter af en række teologiske værker Rasmus Reravius adresserede ligeledes druk i fortalen til sin oversættelse af Luthers Hustavle. Denne lille bog var sammen med Luthers katekismus nok det mest udbredte skrift i århundredet efter reformationen. Her blev druk kædet sammen med dyrtid, og Reravius formanede enhver, at for at undgå synd skulle man passe sit kald.⁵ I Hustavlen finder vi forskrifter for enhvers plads i den sociale orden, og når vi sammenligner dem med to gange Palladius og Bertelsen, er det tydeligt, at druk var den maskuliniserede synd, som avlede så mange andre synder.

Uanset stand og køn så forhindrede druk tilbedelsen af Gud, men mandens ansvar var langt større end kvindens. I et patriarkat var alle officielle magtpositioner, i kirken såvel som verdslige øvrighed, besat af mænd. En husfader var husstandens øverste, han skulle forsørge sin hustru gennem arbejde og kærlighed; han skulle tugte hende, men han måtte aldrig blive tyrant. Ægtefolk, der sloges, blev til dårlige naboer, og ingen ville gifte sig med en datter fra en husstand af dårlige naboer.⁶ Formaninger og advarsler om druk danner en kausal kæde af logikker, som er sammenlignelig med nutidens advarsler om alkoholmisbrug i familier.

Det børnerige ægteskab var det lutherske ideal for ethvert menneske. En kvin-

2 Sørensen Vedel: *En sørgelig Ligpredicken*.

3 Palladius: *Druckenskabs Affljusning*; se også Palladius: *Det hellige Ecteskabs*.

4 Palladius: *En visitatsbog*, 109, 112, 121.

5 *Hustavlen*, fortalen af Rasmus Reravius, vii-ix.

6 Palladius, *En visitatsbog*, 112.

de, som blev dårligt behandlet af en fortrukken husbond, blev snart en skarnskvinde, der sladrede om ham bag hans ryg. ”Skarnskvinde” var den almindelige betegnelse for en ond kvinde. En ond kvinde respekterede ikke sin mand, hun tugtede ikke sine børn og tjenestefolk, hun var aggressiv, og hun var løsagtig. Stephen Mitchell har i sine studier behandlet fortællingerne om onde kvinder fra det førkristne såvel som middelalderens Norden.⁷ Jeg har sporet flere af fortællinger godt op i 1500-tallet. I fastelavnsspillet *Den Utro Hustru* finder vi en troldkvinde, som selv Djævelen frygtede.⁸ Da troldkvinden påkaldte Djævelen, måtte hun gøre det to gange, fordi han ikke turde møde hende. Troldkvinden i *Den Utro Hustru* minder om historien om den onde kvinde Sko-Ella. I den fortælling havde Djævelen hyret Sko-Ella til at skille ægtefolk. Ægteskabet virkede særligt provokerende på Djævelen. Til hustruen fortalte Sko-Ella, at hendes mand ville genfinde sin kærlighed til hende, hvis hun skar en lok af hans skæg ved nattetide. Til manden fortalte Sko-Ella, at hans hustru ville stikke ham ihjel, hun ville gøre det, imens han sov. Da hustruen med kniven nærmede sig om natten, lå manden klar, overbevist om, at hun ville dræbe ham, og han stak hende til døde. Nu fandt Djævelen Sko-Ellas metoder så snedige og så onde, så da han skulle række hende betalingen – et par røde sko – turde han end ikke nærme sig. Han rakte dem i stedet til hende på en stage. På samme måde havde Djævelen i *Den Utro Hustru* frygtet troldkvinden, og da han viste sig, udbrød han ”Jeg tør ej længere skjule mig, thi jeg er ganske ræd for dig.”⁹

En række tekster viser, hvordan fortællingen om Sko-Ella blev brugt af reformatorerne, men også hvordan oversættelserne vidner om sammenvævningen af onde kvinder og troldkvinder. I Luthers bordtaler refereres historien som Djævelens tyranni over for ægtefolk. Her kaldes den onde kvinde en ”gammel hore”.¹⁰ I sin *Teufelbuch* om ægtefolk bruger Andreas Musculus fortællingen til at vise, hvordan ægteskabsdjævelen kunne infiltrere ægtefolk, som ellers efterstræbte at være gode kristne. I den version søgte Djævelen råd ved en gammel kælling. I Niels Palladius’ danske oversættelse blev det til, at Djævelen søgte råd ved en gammel troldkvinde, og at han lovede hende et par røde sko til gengæld.¹¹ Den løsagtige kvinde var nu blevet til en troldkvinde. Umiddelbart efter reformationen nedskrev sjællandsbispens Peder Palladius *Visitatsbogen*, en vejledning til sine kolleger. Også her er det tydeligt, at det, som får Palladius til at rase, er mænds drikkeri – men også kvinders trolddom. Hans kapitel med titlen ”Om troldkvinder” er implicit en formaning til kvinder om ikke at ende som onde kvinder. Budskabet flettes sammen med advarsler om ikke at ty til troldkvinders ritualer. Ifølge Palladius har troldkvinderne lært det hele fra papistiske munke. På den måde videregav Palladius Luthers stempling af romerkirkens ritualiserede tro som trolddom, som også

7 Mitchell: *Witchcraft and Magic*, 176-178.

8 ”Den utro hustru”, 40. Stykket er udateret, men latterliggørelsen af munke indikerer, at det er skrevet i det tumultariske år frem mod bruddet med romerkirken.

9 ”Den utro hustru”, 57.

10 Luther: ”Von dess Teuffels”, 310-311.

11 Palladius: *Imod Ecteskabs Dieffle*.

blev gentaget af Palladius' efterfølgere.¹² Palladius adresserede også fortællingen om den onde kvinde og Djævelen, men gjorde op med den:

Det er ren og skær løgn, når man siger, at selv Djævelen er bange for hende [troldkvinden]. Han er ikke bange for andre end Gud. Man siger også, at da han ville give hende et par nye sko, så rakte han dem til hende på en lang stage, for han turde ikke selv være i lag med den gamle troldkvinde. Det er bare løgn. Hvorfor skulle han ikke turde have med hende at gøre, da en troldkvinde jo er Djævelens malkedeje.¹³

For Palladius og hans kolleger var der ingen slinger i valsen, hvad angik hierarkiet mellem troldkvinden, Djævelen og Gud.

Peder Palladius koncentrerede sig alene om kvinder, og han latterliggjorde, hvordan de "kør[t]er løs med deres ord og signen".¹⁴ Nogle årtier senere, i fortalen til den danske oversættelse af Niels Hemmingsens afhandlinger om trolddom, finder vi samme advarsel. Det var gamle kællinger, som "brugte tråd og ord" til at føre gode kristne bag lyset.¹⁵ Hemmingsen selv var mindre optaget af at udråbe kvinder til troldkvinde – og mere af at udlægge trolddoms væsen, og hvorledes det var en stor synd. Han fremhævede dog den velkendte sætning fra 2. Mosebog, "Du må ikke lade en troldkvinde levede", og forklarede: "Denne lov taler derfor om kvindekøn, fordi altid og i alle lande, har kvinderne været mere tilbøjelige til den synd end mændene: Lige som det også sker i dette rige."¹⁶

Med til de onde kvinders ikonografi tilhører også repræsentationer af kvinder, der kærner eller brygger med Djævelens hjælp, eller kvinder, som flyver – bæres – på ryggen af en djævel eller køres af sted i en møgbør. Jeg har systematisk undersøgt de danske kalkmalerier og kan dokumentere, at disse onde kvinder ofte findes på vej mod helvedes afgrund, afbilledet som et stort frygtindgydende gab. Repræsentationerne findes i kirker spredt ud over hele Danmark. I Tuse Kirke skubbes en kvinde af sted i en trillebør på vej mod helvedesgabet. Hendes overkrop er nøgen, og hendes hår er udslået. Hun er tydeligt en ond og promiskuøs kvinde. Ved at placere kvinderne tæt ved helvedesgabet understreges deres synd og deres forbindelse til det diabolske. Nu ville de, med Peder Palladius' ord, få deres rette løn.¹⁷

De blottede kroppe og det udslåede hår på kalkmaleriernes onde kvinder på vej i evig fordømmelse har tydelige ligheder med de seksualiserede repræsentationer af hekse, som dukkede op i begyndelsen af det 16. århundrede. Et nyt visuelt sprog for

12 Kallestrup: "The Infected", 239-244; Kallestrup: *Agents*, 42-48.

13 Palladius: *En Visitatsbog*, 119.

14 Ibid.

15 Reravius, fortalen til Hemmingsen: *En Undervisning*.

16 Hemmingsen, *En Undervisning*, "Om det Fierde", upagineret. Hemmingsen refererer senere til troldfolk af begge køn, "Om det Femte".

17 Palladius, *En Visitatsbog*, 119.

hekse og hekseri var opstået i det sene 15. århundrede og udviklede sig i tre faser. Den midterste fase er kendetegnet ved de stærkt seksualiserede repræsentationer, som vi finder i arbejder af Dürer og Baldung Grien. Deres tegninger og stik blev senere kopieret til træsnit og brugt i masseproduktionen af skillingstryk og pamfletter. Illustrationerne vakte interesse hos et bredere publikum end blot kunstnere og dæmonologer. De essentielle elementer i denne ny visuelle kode for hekse var netop knyttet til kvindedekroppen og kvinders gøremål: det udslåede hår, ildstedet og kogeredskaberne. Hertil forsamlingen af kvinder med fremhævning af den seksuelt overskridende og aggressive opførsel.¹⁸ Kalkmalerierne udelod ganske vist ildstedet som centrum i scenerne, men de indeholdt i stedet andre opgaver forbeholdt kvinder, såsom smørkærning og brygning. Disse transformative processer kunne let mislykkes og var særligt udsat for indblanding fra en troldkvinde. De onde kvinder i kalkmalerierne passede åbenlyst ind i det nye visuelle sprog for hekse.

Det var i denne kønnede kulturelle kontekst, at trolddomsfølgelserne blev oplevet og erfaret. I de sidste årtier af det 16. århundrede blev idéen om den diabolske konspiration og sabbatten fremtrædende i den nye bølge af forfølgelser, især i flere tyske stater; Trier som det mest grusomme eksempel. Danmark oplevede ligeledes en stigning i antallet af processer i 1570'erne og 1580'erne, men nogen koordineret indsats var der ikke tale om. I 1590 fandt den hidtil mest voldsomme serie processer sted i København, hvor mindst 13 personer, alle kvinder, blev brændt for at have konspireret og brugt trolddom mod kongens flåde. Flåden skulle følge kongens søster Anna på hendes brudefærd til Skotland, og i Skotland voksede mistanken om en diabolsk konspiration sig hurtigt større. Det fik den skotske konge, Jacob 6., til at igangsætte en omfattende jagt på de skyldige. I 1590'ernes Danmark var alle betingelserne for en heksejagt til stede: engagementet fra magthaverne, i dette tilfælde kongen selv, forestillingen om den diabolske konspiration og de mange henrettede – hertil forfølgelser i flere omkringliggende lande.

I min forelæsnings andet eksempel vil jeg vise, hvordan trolddom muligvis blev en realitet helt ind i hoffet, men også at på trods af idéerne om diabolske konspirationer og forestillingen om dommedags snarlige komme så var en trolddomssanklage på samme tid en kilde til stridigheder i samfundets øvre lag. Når trolddomssanklagerne ramte, så kunne en potentiel fejde nu og her udgøre et større problem end Satan selv.

TROLDDOM I DET SENE 1500-TAL

I de sene 1590'ere blev Christian 4. flere gange konfronteret med trolddomssager, hvor adelen agerede anklagere. I to af sagerne var de mistænkte troldfolk ligeledes adelige, hertil en gruppe almuekvinder. De havde begge deres udspring på Sydvestfyn, hhv. Løgismose/Hagenskov og Nakkebølle. Begge havde forgreninger til Jylland.

I de to sager fra Sydvestfyn var begge ofre unge kvinder; jævnaldrende og hinandens kusiner. Begge kvinder blev ramt på moderskabet. Den ene, Anne Hardenberg, gift med Johan Rud på Løgismose, mistede for en tid sin forstand og sit eneste barn.

18 Zika: *The Appearance of Witchcraft*, 28f., 35.

Den anden, Anne Bille, gift med Eiler Brockenhuus på Nakkebølle, mistede ikke færre end 15 børn – i praksis ser det ud til at have været dødfødsler eller inden for de første år af barnets liv. Fælles var også, at i begge tilfælde blev en anden adelskvinde udråbt som hjernen bag, den, der havde været lederen af trolddomsroden. Graden af alvoren, dvs. det at blive angrebet af onde kræfter, det kronologiske sammenfald, familiebåndene og den korte afstand mellem de to herregårde, gør det mere end sandsynligt, at de to kvinder og deres familier har udvekslet oplevelser, erfaringer, bekymringer og sorger som følge af trolddommen. Desuden havde Anne Hardenbergs søster, Mette, kort forinden været besat af en ond ånd.

Begge sager på Sydvestfyn omhandlede menneskers sygdomme og død. Både på Nakkebølle og Løgismose havde flere troldfolk samarbejdet om forgørelserne. Den ene gruppe – den fra Løgismose – havde været forsamlet om natten på Vor Frue kirkegård i Haderslev. I Nakkebøllesagen var et voksbarn blevet døbt ved nattetide af en præst ved højalteret i Aastrup Kirke og med troldkvinderne som tilskuere. En af kvinder bekendte, hvordan hun havde givet sig til sin djævel, Allebast, så han ville tjene hende.¹⁹ Hun havde derefter mødtes med sine medsammensvorne til sabbat på det mytiske bjerg Bloksbjerg i Harzen. På ryggen af Allebast havde den rejse taget mindre end en time.

Sagerne fra Fyn indeholdt alle elementerne til at eskalere en heksejagt: anklager om diabolisk trolddom, sabbatfortællinger og djævelpagt samt aktive og initiativtagende magthavere, som førte an. Første del af sagerne angik almuekvinder, i anden runde pegede pilen på adelige som de mistænkte. Det var anklagerne mod adelsfolk, der forhindrede sagerne i at udvikle sig.

I sagen fra Løgismose var det Karen Gyldenstierne, som blev anklaget for at have været lederen af trolddomsroden. Som enke efter Holger Rosenkrantz, marsk, statholder i Nørrejylland og personlig yndet af Frederik 2, var hun langt fra en gennemsnitlig adelskvinde. Holger Rosenkrantz var død i 1575, men Karen Gyldenstierne fortsatte med at drive herregårdene Boller og Stjernholm ved Horsens. Her havde hun ligget i strid med Johan Rud, som havde købt Møgelkær af hende.

Tilbage på Sydvestfyn var to kvinder blevet brændt på Båg herred for at have forgjort Johan Ruds hustru, Anne Hardenberg. De havde før henrettelsen udlagt, dvs. angivet, to almuekvinder fra Haderslev og Sejet, sidstnævnte en landsby, som hørte under Boller Slot. Men de havde også angivet Karen Gyldenstierne som lederen. Ved henrettelsen havde de dømt troldkvinder bekendt foran de forsamlede ”Kirsten Jenses i Sejet har været hovedmand i den trolddomssag og Fru Karen på Stjernholm, [som] købte Kirsten Jenses til at bruge samme kunst.”²⁰ Henrettelserne var fundet sted i sommeren 1596, og i de følgende halvandet år anlagde Johan Rud og Otte Rosenkrantz, Karen Gyldenstiernes søn og juridiske værge, søgsmål på søgsmål mod hinanden. Ved henrettelsen på Båg herred havde en lang række adelsfolk været til stede, det samme

19 Johanne Jensis' bekendelse, 18. marts 1597, Dokumenter og Retsakter vedrørende diverse Retssager, fra Jacobsen: *Christenze Kruckow*, 36-37.

20 Otte Christoffer Rosenkrantz på vegne af sin mor, original in D. Saml. til Geh. Arch., publiceret i *De Danske Ruder*, II, 199f.

havde de fleste af herredets præster. Kernen i striden var de dømte troldkvinders udsagn lige inden henrettelsen. Havde kvinderne vitterligt udlagt Karen Gyldenstierne, og ville forsamlingen af adelsmænd og præster bekræfte det? Herredstinget var bøndernes ting, og det var højst usædvanligt, at en gruppe adelsmænd af den kaliber var til stede. Fem af de seks havde slotte og godser i Båg herred. To af dem var brødre til Karen Gyldenstierne, en tredje en svoger. Den fjerde svoger til Johan Rud og sidst landstingsdommeren fra Fyn, Gabriel Akeleye.²¹ Hertil ni af herredets 15 præster. Det prominente opbud her på bøndernes ting fortæller os, at noget særligt var på færde.

Både Løgismosesagen og Nakkebøllesagen endte på Kongens Retterting, og i begge tilfælde lagde kongen låg på sagerne. Nakkebøllesagen endte med frikendelser, og derfor tabte ingen ansigt. Af afgørelserne er det tydeligt, at konge og rigsråd ikke var villige til at gøre brug af hele det juridiske maskineri; de var mere optaget af at dæmpe en strid mellem lokale adelsfamilier. Denne del blev endnu tydeligere i Rettertingets afgørelse i Løgismosesagen. Her var sagen kulmineret i foråret 1598. Foruden at beskyldningerne mod Karen Gyldenstierne var et angreb på *hendes* ære, handlede striden om, hvorvidt vidnerne var troværdige. Der var bare det, at de alle var adelige. At anfægte om en adelig talte sandt, var grundlæggende en fornærmelse. Men også her blev striden mellem parterne skrinlagt, i hvert fald juridisk, da kongen gennemtvang en forsoning. Det havde han opfordret til allerede i december 1596, men først i sommeren 1598 gennemtvang han den.²²

I det åbne brev, som gjorde forsoningen officiel og bindende, gjorde Christian 4. brug af samme argumentation som i 1596: "Da Kongen som kristen øvrighed ikke gerne ser nogen uenighed mellem sine undersåtter [...] har han ladet det være sig magtpåliggende at forlige dem."²³ Det var kongens pligt at holde ro i riget og undgå adelens fejder, og det vægtede i 1598 stadig tungere end forfølgelsen af hekse.

Da Christenze Kruckow, mistænkt fra Nakkebøllesagerne, omtrent 20 år senere blev viklet ind i endnu en trolddomssag, var tiden blevet en anden. På det tidspunkt var Christian 4. en etableret monark, han var kommet succesfuldt ud af Kalmarkrigen, Kirsten Munk var stadig ved hans side, og nu skyldede bølgen af trolddomsfølgelser ind over Jylland. Christenze Kruckow blev henrettet i sommeren 1621.

AFSLUTNING

Trolddomsfølgelser er brutale og skræmmende. Men i rammen af den gudfrygtige stat og frygten for dommedag giver de mening. Trolddom viser, hvordan politik og religion ikke kunne adskilles i det 16. og 17. århundrede. I mit nuværende forskningsprojekt er vi optaget af spillet mellem forskellige dele af øvrigheden, kirke og befolkning i forfølgelsen af trolddom. Projektet undersøger først og fremmest trold-

21 Brødrene Henrik Gyldenstierne og Gabriel Gyldenstierne til Iversnæs, svogeren Knud Bille til Billeskov; svoger til Johan Rud, Frederik Qvitzow af Sandager fætter til Anne Hardenberg via mødrene.

22 Missive til Karen Gyldenstierne og Johan Rud, 24. december 1596, Jyske Tegnelse, 5, 20 b, *Kancelliets Brevbøger*, vol. 11, 74.

23 Åbent brev, 19. juni 1598, Jyske Registre. 6, 88 b., Kancelliets Brevbøger, vol. 11, 282-283.

domsforfølgelser, men ligeledes *agency* hos de enkelte grupper af verdslige og kirkelige magthaverne. Trolddom var ikke den eneste forseelse, som den verdslige øvrighed satte ind på at udrydde i 1600-tallets sindelagskontrol.

Trolddomssager viser, at folk ofte var involveret i andre sager eller gjorde sig skyldige i andre forbrydelser. Og her er det tydeligt, at forbrydelser og kriminalitet var kønnet. Kvinder og mænd begik – nogle gange – forskellige forbrydelser, men de blev også oplevet og dømt forskelligt. Andre forbrydelser er vanskelige at finde, fx voldtægt, fordi de typisk gemmer sig i voldssager eller drabssager. Det bedst bevarede danske retsmateriale om trolddomssager er det for Viborg. Her har vi en næsten ubrudt række af retsprotokoller fra det 17. århundrede med knap 12.000 domme. Med digitale værktøjer er det muligt ikke bare at transskribere de mange tusinde siders protokoller, men ligeledes at *finde* de ”skjulte” forbrydelser. Et sådant projekt vil ikke blot give os en bedre forståelse af 1600-tallets køn og forbrydelser, religiøs praksis og hverdagsliv; men ligeledes gøre os klogere på, hvordan den gudfrygtige stats lovgivning virkede i praksis.

Min ambition er vel ret klassisk for en historiker: Jeg vil gerne forstå. Forstå fortidens mennesker, ikke mindst det, vi anser for uhyrligt og umenneskeligt. Også i samtiden blev det at henrette mennesker – i Danmark brænde dem levende – for hekseri og trolddom anset for en grusom begivenhed. Det sendte chokbølger gennem et lokalsamfund. Har man kendskab til 1500- og 1600-tallet ved man, at for datidens mennesker var det, omend ikke naturligt, så heller ikke naturstridigt at forfølge hekse. Det er her, at man som historiker – når man er ude for at holde foredrag – kan blive beskyldt for at tage forfølgernes parti. Senest er jeg blevet beskyldt for at undse mig ”feministisk klassebevidst historieskrivning”. En yngre kollega med samme emne er ligefrem kaldt kønsforræder. Heksene vækker stærke følelser i folk.

Så jeg vil slutte med et eksempel på de stærke følelser. I den forgangne sommer har en af de store historier i både den lokale og den kulørte presse været, at den historieinteresserede designer Jim Lyngvild for nylig ville erhverve sig renæssanceherregården Harridslevgård på Nordfyn. I et opslag på Facebook for en måneds tid siden proklamerede han, at tiden var inde til at rejse en skamstøtte af Christian 4. Det skulle ske på Harridslevgård. Reaktionen udeblev ikke. Alle jublede de over, at de kvinder, som blev brændt, nu fik genoprejsning. For i den fortælling var det kun kvinder. Og nu skulle kongen pilles ned fra sin piedestal. Kommentarsporet var farverigt. Lad mig slutte med en af dem, der stemte for skamstøtten med ordene ”kvinderne blev urimeligt dømt, tortureret, pint, plaget, ydmyget, og sendt på bålet, hvor de døde, fordi Chr 4 var en fortrukken sadistisk konge, som igennem sit misbrug havde ødelagt enhver lille hjerne-celle i sit hoved ...”

Jo, der er nok at gøre.

LITTERATURLISTE

- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten, æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1999.
- Bering-Liisberg, H.C.: *Vesten for Sø og østen for Hav. Trolddom i København og i Edin-*

- burgh 1590. *Et Bidrag til Hekseprocessernes Historie*, København: A. Christensen, 1909.
- Bertelsen, Ivar: *Formaning til en kristelig og alvorlig pønitense. Såre nyttig udi denne farlige tid og sidste dage, 1561* (Early European Books).
- Birket-Smith, S.: (udgivet ved) ”Den utro hustru”, *De tre ældste danske Skuespil – ”Christiern Hansen’s Komедier”*, København: Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie, 1874.
- Bricka, C.F. m.fl. (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1596-1602 & 1603-1608*, København: Rigsarkivet, 1913-1915.
- Ginzburg, Carlo: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino: Einaudi, 1966.
- Ginzburg, Carlo: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del 500*, Torino: Einaudi, 1976 (dansk oversættelse 2006).
- Henningsen, Gustav: *The witches’ advocate. Basque witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614)*, Reno: University of Nevada Press, 1980.
- Hemmingsen, Niels: *En undervisning af den hellige skrift, hvad man dømme skal om den store og gruelige gudsbespottelse som sker med trolddom, signelse, og manelse og anden sådan Guds hellige navn og ords vanbrug. 1603-udgaven*, Det Kgl. Bibliotek.
- Henningsen, Gustav: ”Da Djævelen var ude ...”, anmeldelse, *Historisk Tidsskrift*, 1992 (1), 131-149.
- Hustavlen*, oversat og udgivet af Rasmus Reravius, 2. udg. 1572, Det Kgl. Bibliotek.
- Jacobsen, J.C.: *Christenze Kruckow. En adelig Troldkvinde fra Chr. IV’s Tid*, København: Gad 1972.
- Johansen, Jens Christian V.: *Da Djævelen var ude ... trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- Kallestrup, Louise Nyholm: ”The Infected and the Guilty”, *Contested Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2017, 233-254.
- Kallestrup, Louise Nyholm: *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2015.
- Kristensen, Evald Tang: *Danske sagn, som de har lydt i folkemunde*, 1-6, Aarhus: Jacob Zeuners Bogtrykkeri, 1892-1939.
- Ladurie, Emmanuelle Leroy: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, 1975 (dansk oversættelse 1986).
- Luther, Martin: ”Von dess Teuffels Tyranny wider die Eheleute” *Colloquia; oder, Tischrreden*, Johannes Aurifaber (red.), Frankfurt am Main, 1593, 310-11, via D.L. Ashliman, <https://sites.pitt.edu/~dash/type1353.html> (17.10.2023).
- Mitchell, Stephen: *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*, Philadelphia: Pennsylvania University Press, 2011.
- Palladius, Niels: *Det hellige Ecteskabs Ordens Regle effter huilcke alle Ectefolck bør athleffue, tilsammen screffne aff Nicalao Palladio 1557*, Det Kgl. Bibliotek.

- Palladius, Niels: *Imod Ecteskabs Dieffle, fordanskit aff Nicolao Palladio*, 1557, Det Kgl. Bibliotek.
- Palladius, Niels: *Druckenskabs Affljusning eller Aarsage*, 1556, 1610, Det Kgl. Bibliotek.
- Palladius, Peder: *En visitatsbog. Oversat og udgivet af Martin Schwarz Lausten*, København: Forlaget Anis, 2003.
- Sørensen Vedel, Anders: *En sørgelig Ligpredicken. Salig och høylofflig ihukommelse: Høybaarne Første oc Herre, Herr Frederich den Anden, Danmarckis ... Konning ... til en Christsalig amindelse, Giort udi Riber Domkircke den 5. dag Junij, der hans Naades Lig bleff nedsæt udi sit Soffuekammer i Roskilde Domkircke*, Det Kgl. Bibliotek.
- Thiele, J.M.: *Danske Folkesagn*, 1-3, København: C.A. Reitzel, 1843-1860.
- Troels-Lund, Troels: *Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, København: Gyldendal, 1879-1901.
- Villads Christensen, Chr.: "Hekseprocesser fra Midtjylland (Viborg-Skive Egnen)", *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 3. Rk. VI, 1908-10, 313-378.
- Wittendorf, Alex: "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark", *Historisk Tidsskrift*, 1992 (1), 1-28.
- Zika, Charles: *The Appearance of Witchcraft. Print and Visual Culture in Sixteenth Century Europe*, London: Routledge, 2009.

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP
 professor i historie
 Syddansk Universitet
 lnk@sdu.dk